

Majda Merše

MEGISERJEVA SLOVARJA IN OBLIKUJOČA SE KNJIŽNOJEZIKOVNA NORMA V 16. STOLETJU

0 Zasedovanje razvoja in normativnega ustaljevanja slovenskega knjižnega jezika v drugi polovici 16. stoletja, ki so ga zavestno soblikovali predvsem štirje protestantski pisci (Primož Trubar, Sebastijan Krelj, Jurij Dalmatin in Adam Bohorič), kaže, da so se do konca stoletja, s katerim se končuje tudi obdobje protestantske književnosti, na vseh ravnanjih jezikovne zgradbe namnožile variante, ki jih je glede na uveljavljenost in pogostost pojavljanja mogoče razvrščati na osrednje in obrobnejše. Nemški leksikograf in polihistor Hieronim Megiser je konec stoletja slovenščino kot neprvi (ustreznici) jezik uvrstil v dva večjezična slovarja: v nemško-latinsko-slovensko-italijanski slovar *Dictionarium quatuor linguarum* iz leta 1592 in v *TheSaurus Polyglottus* iz leta 1603. Soočenje knjižne podobe slovenščine in njenega sočasnega slovarskega prikaza, ki je hkrati tudi prvi obsežnejši slovarski prikaz slovenskega jezika, kaže, da je slednji povzel več značilnih potez slovenskega knjižnega jezika druge polovice 16. stoletja. Zaradi tipološke pripadnosti slovarjev (oba sta večjezična) in osredinjenosti slovarskih informacij na izbrane ravnine, je bogato obvestilnost mogoče pričakovati predvsem glede zajetega besedja. Na osnovi izkazanih pisnih in glasoslovnih dvojnic se je mogoče seznanjati z aktualno problematiko na pisni in glasoslovni ravnini. Posamično, nesistemske in zvečine posredno izkazani podatki o pregibanju¹ in

1 S tipom priročnika pogojeni primanjkljaj deloma izravnava štirijezičenemu slovarju iz leta 1592 dodani *Appendix*, ki na enaintridesetih straneh (Y(a) – Z(8a)) prinaša izbrane sklanjatvene (za samostalnike in samostalniške besede: *Ta Gošpud, Ta Gošpá, Ta Ozha, Ta Mati, Ta dobër – ta bulshi – ta nar bulshi, Iest, mi, Ti, Vi, Leta – leta – letu, Taiſti – taiſta – tuiſtu, On – ona – onu, Kateri – katera –*

vezljivosti besed pa za seznanitev z značilnimi potezami sočasnega oblikoslovnega in skladenjskega sistema ne zadoščajo.²

1 V Megiserjevih slovarjih izpričani pisni sistem kaže individualne poteze. Kljub možnosti zgledovanja odstopa od pravopisa, uveljavljenega v Dalmatinovem prevodu *Biblije* iz leta 1584, ki je naslednji dve stoletji veljala kot normativni jezikovni vzor, pa tudi od pravopisa, ki ga teoretično in praktično predstavlja prva slovnica slovenskega jezika, ki jo je leta 1584 napisal Adam Bohorič. Razlikovanje nastaja zaradi manj ustaljenega zapisa sičnikov in šumevcev (npr. *des'hela/deshela*, *pisati/pisfati*, *gnussfiti/gnu'sfiti/gnu'fyti*, *su'fchez/Sushez*),³ drugačnih navad pri zapisovanju drugih soglasnikov (npr. mehkega *l'* in *n'*: *vola/volia/voilia/volja/vojlia/vojlja/volya*, *biieinie/bijejnie*, *rotene/rotenje/rotejnie*, *ognen/ogein/ogajn*, *cilu/cillu/zilu*, *lok/lock* itd.), redkejša, hkrati pa manj ustaljene rabe naglasnih znamenj (npr. *kratek/kratek*) itd. Raba naglasnih znamenj je posredno namnožila variante zapisov dolgih in kratkih oz. naglašanih in nenaglašanih samoglasnikov. Z ostrivcem je praviloma opozorjeno na dolgo naglašeni samoglasnik (npr. *Gospá, lán, mešár, ozhánstvo, obéshen, pepél, béshati, léteti, od'strahíti, mokróta*), zato se npr. odrazom za cirkumfleksirani *o* pridružuje še zapis z ó (*Bug/bog, mokróta*), odrazom za jat pa (od Krelja dalje znani in uporabljeni) zapis z é: *šlép/slep* (MD 1592: A2a), *povédati, vlejzhi, jimeiti/jimejti/jimeti* itd. Občasno se v isti vlogi pojavlja tudi manj pričakovani krativec (npr. *barshlán*),⁴ ki sicer uskla-

kateru) in spregatvene vzorce (*Biti* in *Iméjti* v vseh časih in načinih, *Lubiti, Otéti, Snati, vediti* ter *jiti, puiti, hoditi* pa v sedanjiku, pretekliku, prihodnjiku in velelniku). Janez Logar (1933: 86) domneva, da naj bi Megiser navedene zglede izpisal iz Bohoričeve slovnice.

2 Prim. Merše 2005.

3 Nekaj redkejših pisnih variant je razločljivih z Megiserjevim vključevanjem pisno nespremenjenega besedja iz *Registra*, dodanega Dalmatinovi *Bibliji*, in iz večjezičnih besednih seznamov iz Bohoričeve slovnice, namenjenih ponazarjanju slovnicih kategorij. Tudi na nemški način zapisan glas [š] (s *fch*) je izpričan v Bohoričevi slovnici (npr. v prevzetih besedah *Firscht, Fru'schtuk* itd.).

4 Beseda je enkratno uporabljena tudi v Dalmatinovi *Bibliji*, vendar je zapisana brez naglasa: *V'kranzelnih is Berfhlana* (DB 1584: II,198a).

jeno s protestantsko prakso pogosto označuje polglasniški izgovor v naglašenem ali nenaglašenem zlogu (npr. *pèrst, kèrhak; konèz, padèz, ogèin, pametèn, shelesèn*) in se tako uvršča med osrednje pisne različice. Te so: *è/e, à/a* ter *i* kot zapis, posebej značilen za Megiserja: *tèrden, zuertje, garba, mirsliza; moker, dobar, teffan, nujen, zhirnilu, poshreshin* itd.

Megiserjeva slovarja ponujata veliko zgledov za nezapisovanje neobstojnega polglasnika iz zadnjega besednega zloga (npr. *basn, zblink, facenetl, comulz; pametn, preshern, reun, frezbn, vérn, nevern, vezhn*). Možnost zapisa ali izpusta polglasnika ustvarja dvojnice, ki si neredko sledijo v okviru istega ali pomensko sorodnih slovarskih sestavkov: npr. *Efel /.../ ofl. Cr: offal* (MD 1592: D3a); *Gemüeth⁵ /.../ misl, misal* (MD 1592: E7a); *Geborsam /.../ pokorn in Geborsam sein /.../ pokóran biti* (oboje MD 1592: E6a); *Fluchen /.../ shentvati in Fluch /.../ shentovanje* (oboje MD 1592: D8b). Pojav se glede na izpričani obseg približuje stanju v Bohoričevi slovnici, odstopa pa od širše uveljavljene knjižnojezikovne prakse. Nekaj tovrstnih primerov je mogoče zaslediti tudi pri Trubarju, Krelju in Dalmatinu, vendar so redki ali celo omejeni na posamezne besede. Ponuja se več razlag za tovrstni zapis, med najverjetnejšima pa sta: izgovorno slabljenje nenaglašenega polglasnika v soseščini izgovorno močnega zvočnika (ali zvočnikov; zlasti med *v* in *n*, *r* in *n*, v bližini *l* itd.), določanje izhodiščne slovnične oblike na osnovi odvisnih sklonov (in spregatvenih oblik), iz katerih je polglasnik že izpadel. Izpad je značilen tudi za izposojenke (npr. *Angster /.../ angfht* (MD 1592: A1b); *Frawenzimmer /.../ fravnzimer* (MD 1592: E1b)).

Eno izmed opaznejših pisnih posebnosti zlasti prvega Megiserjevega slovarja predstavlja zapis *i*-ja, s katerim se končuje beseda, z *j*-jem.⁶ Zapis je v večini primerov položajsko vezan: gre za *i*-jevski končaj zadnjega člena ustreznicega niza, ki stoji pred razmejevalno piko. Za njo se (v MD 1592) začinja italijanski ustreznični niz.

5 Preglasi so zapisani na sodoben način.

6 Pojav v slovenski pisni tradiciji ni nov. Izpričan je že v *Starogorskem rokopisu*, ki je nastal med leti 1492–1498 in je zapisan v gotici (Logar 1973/74: 195), kar navaja k misli, da gre za prevzem nemškega pravopisnega modela.

Običajno gre za glagolski ustreznični niz. Npr.: *Enden* /.../ *pogubiti*, *isgubiti*, *satrejtj*, *konzháti*, **dokonjatj** (MD 1592: C7a); *Entuerffen* /.../ *sarišfati*, **sazherkátj**. (MD 1592: C8a). Sklepanje potrjujeta tudi naslednja, neglagolska zgleda: *Etwann* /.../ *nekadaj*, **zhaisj**. (MD 1592: D3a) in *Ey lieber* /.../ *lubi*, *prošim te*. Cr: **dragj**. (MD 1592: D3a). Sicer prepoznavna pisna navada zaradi nedosledne izvedbe in širitve zapisa na manj tipične položaje ni mogla prerasti v trdnejše pravilo (npr. *Entfliehen* /.../ **vbeshati**. (MD 1592: C7b); *Goldfinger*. /.../ **zhetirtj** *pèrst* (MD 1592: F3b); *Gott geh wo hin* /.../ *kamez*⁷ **kulj bodj**, *kamez bug da* (MD 1592: F3b).

1.1 Megiserjevi zapisi v slovenskih razdelkih slovarjev razkrivajo še dve vrsti pravopisne variantnosti, ki se v knjižnem jeziku nista pojavljali kot težja izbirna dilema. Gre za pisavo skupaj ali narazen pri glagolskih kalkih (npr. *Eingehen* /.../ **noterpojtj** (MD 1592: C6b), *Auffmercken* /.../ **gorimerkati** (MD 1592: A4b) – *Fürdern*. *promovere*. **naprej pomagatj**. (MD 1592: D7b)) in za pisavo enozložne predpone skupaj z izhodiščnim glagolom ali ločeno z opuščajem (npr. *vkasati* in *v'kasajnje*, *v'kuriti* – *vkoreniti*; *Fertigen* /.../ *fertigovati*, *s'veršiti*, Cr: *sgotoviti* (MD 1592: D6b) itd.). V protestanskih delih prevladuje ločena pisava sestavin glagolskih kalkov. Pisava skupaj se je uveljavila pri glagolnikih, pri glagolih pa je redka.⁸ Na uveljavljanje pisave skupaj je v večjezičnih Megiserjevih slovarjih nedvomno vplival zapis nemških glagolskih iztočnic, večkrat pa tudi uresničevani pomen, zlasti če v njem prislov, ki nastopa v vlogi predpone, pomensko ni bil osamosvojen in jasno viden. Tudi primeri ločenega zapisa predpone, ki jo od izhodiščnega glagola loči vmesni opuščaj, so v manjšini. Opozarjajo na obstajanje pisnega modela, ki se je pojavil že v Kreljevi *Postilli slovenski* (1567),⁹ z večkratno uporabo pa postal bolj opazen v Dalmatinovi *Bibliji* in Bohoričevi slovnici. Slovarski in sobesedilno uporabljeni primeri kažejo celo na različen zapis pri istem glagolu in pri glagolih z enakim glasovnim začetkom. Na uporabo modela je mestoma vplivala potreba po nazornejši razmejitvi zapisanih glasov,

7 Glas [r] v besedi *kamer* je obakrat zapisan z znakom z.

8 Merše 2003: 87–88 in 97–98.

9 Prim. Novak 2006.

mestoma pa je njegova raba razločljiva z analogičnim vplivom pisave predložnih zvez homonimnega enozložnega predloga. V takih primerih je zapise mogoče obravnavati kot hiperkorekture.

2 Megiserjeva slovarja izkazujeta splošno znane glasoslovne variante, ki večinoma zrcalijo še potekajoče, aktualne glasoslovne procese.¹⁰ Z njimi so prikazane najbolj značilne samoglasniške in soglasniške spremembe. Variante različnih tipov (*divji – divje (prešič); mogoč, slobodnost, satiga vojiljo* (MD 1592: Cb) – *apateka, magoč, pašast, slaboden, fatiga vojilja* (MD 1592: C2b); *cagav, grintau – cagov, mერთou, prov, redkov, rounati; sirota – sorota; priseči – persegati; bičevje – bičovje*) zrcalijo spremembe, ki so prizadele nenaglašene samoglasnike. Na njihovo glasovno spreminjanje je pogosto vplivala sosesčina močnega soglasnika, navadno zvočnika, ali naglašeni samoglasnik iz naslednjega zloga. Variante tipa *nezastopnost – nezestop, deseči*, ki jih je Rigler (1967: 97 in drugje) obravnaval kot Trubarjeve dialektizme, kažejo, da se je *e* namesto *a* širil v nova okolja (prvotno okolje so bile predpone in predlogi *na, za, nad*). Do dvojnic so razvojno vodili predvsem naslednji procesi: redukcija, asimilacija, preglashavanje, akanje.

Na spreminjanje soglasnikov in soglasniških skupin kažejo naslednje dvojnice: *pišče, puščati, puščava – ognjiše, pišal, plaš, pušati, šet, vrbiše* (prehod skupine *šč > š*); *črešnja – češnja* (v MTh 1603) (prehod skupine *čr > č*); *vrabèz* (MD 1592: O6b) – *grabez* (MTh 1603: II,213), *zvun – zgun* (v MTh 1603) (diferenciacija soglasniških skupin); *benečki*,

10 Nekaj glasoslovnih variant je bilo v dosedanjih obravnavah obeh Megiserjevih slovarjev že omenjenih. Breznik (1926: 113) omenja z zgledi izpričan prehod skupin *čre, žre > če, že*, s parom *shenin – shenen* pa ilustrira približevanje živi rabi. Annelies Lågreid (1967: XII–XV), ki je izdelala obrnjeno različico Megiserjevega slovarja iz leta 1592, ugotavlja podobnost Trubarjevega in Megiserjevega jezika. Odkriva jo v nadomeščanju *a z e v* nenaglašanih predlogih in predponah (*raz > rez, na > ne*), *o z e v* enakih položajih (*doseči > deseči*) in v vzporedno izpeljani preoklozni asimilaciji (*služba > služba*). Martina Orožen (1989: 121–133) v okviru primerjave Megiserjevega slovarja iz leta 1592 ter ponovne izdaje leta 1744 izpostavlja naslednje glasoslovne značilnosti Megiserjevega jezika, izkazane v slovarju iz leta 1592: primere delne in popolne redukcije nenaglašanih samoglasnikov ter primere, ki dokumentirajo prehod *l v u/u* ter *šč v š*.

človečki, junački, kmetički – človeški, mrtvaški (prehod skupine *čk > šk*); *slišati – šlišati, našičenje* (prekozložna asimilacija); *petkrat, odpelati* (MD 1592: A1a), *obtizhati* (MD 1592: P2a) – *offemkrad* (MD 1592: A1b), *fe oppotakniti* (MD 1592: A3b), *britkust* (MD 1592: A3a), *glatku, gladek* (MD 1592: F2b) (redki primeri zvenečnostnega prilagajanja glasovni soseščini in prevladujoči primeri, ki prilagajanja ne izkazujejo)¹¹ itd. Z zgledi kot *veuniza* (MD 1592: T7a), *mouzbe*¹² (MD 1592: P3a), *sukavnik* (MD 1592: O8a) itd. slovarja zrcalita prehod *l v u*, ki je bil v koroških govorih opravljen nekoliko prej kot v osrednjih.¹³ Z navedenimi glasoslovnimi dvojnicami, ki jih je mogoče zaslediti tudi v protestantskih knjigah 16. stoletja,¹⁴ so predstavljeni rezultati procesov, ki so potekali v različnih narečjih¹⁵ in ne le v koroških, s katerimi se je Megiser seznanil v času svojega bivanja v Celovcu in ki so nanj močneje vplivali.¹⁶ Kadar je izbor omejen na eno samo varianto, gre praviloma za bolj uveljavljeno možnost, ki je bila tudi lažje prepoznavna. Navedena je npr. splošno rabljena varianta *ajd – ajdovski*. Potrjena je tudi z drugimi členi besedne družine (*ajdinja/ajdenja, ajdovsku, ajdovščina*). Ni pa navedena protetična varianta *hajd – hajdovski*, zapisana v prvi Trubarjevi knjigi, uporabljena pa tudi pri Krelju in v zgodnejšem obdobju pri Dalmatinu. V primeru nerazrešenega tekmovalnega razmerja med variantami ali težje prepoznavnosti prevladujoče variante je v slovarski prikaz vključena tista, ki je bodisi pogovorno ali pokrajinsko bolj uveljavljena, pri prevzetih

- 11 Zvenečnostne prilagoditve nezvočnikov njihovemu glasovnemu okolju, ki jih izkazujeta Megiserjeva slovarja, je glede obsega in tipologije mogoče obravnavati tudi kot vzorčne za stanje v knjižnem jeziku 16. stoletja. Prim. Merše – Jakopin – Novak 1992: 329–331.
- 12 Primer bi bil Megiser lahko prepisal tudi iz Bohoričeve slovnice, kjer se pojavlja na str. 148 (Kolarič 1971: 35).
- 13 Prim. Škrabec 1880: 38–40 in 1906: 124–126; Ramovš 1924: 25–26.
- 14 Popolni izpisi del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja omogočajo ugotavljanje števila pojavitev posameznih različic ter določanje njihovega medsebojnega uporabnostnega razmerja.
- 15 Prim. Rigler 1967: 92–97
- 16 Povečan vpliv koroških govorov je v Megiserjevih slovarjih viden na različnih ravninah, zlasti pa na glasoslovnih, besedotvorni in besedni (npr. *abuon, abuwsku drivu, atej*).

besedah pa lahko tudi tista, ki je bližje tuji iztočnici (npr. *kandla*).¹⁷ Med jezikovne značilnosti Megiserjevih slovarjev spadajo tudi primeri, ki ne izkazujejo splošno veljavnih, pričakovanih glasoslovnih prilagoditev (zapis *tastiča* namesto pričakovanega *tašča*).

Med tekmovalne glasoslovne dvojnice je pogojno mogoče uvrščati tudi abstraktne samostalnike, tvorjene z obraziloma *-ost* in *-ust* (npr. *edinost*, *ljubeznivost*, *zastopnost* – *grobust*, *svitlust*). Ugotovitev, da obrazilo *-ust* v knjižnem jeziku 16. stoletja razodeva končniški naglas (Rigler 1967: 17–19), v veliki meri potrjujejo tudi navedbe enako tvorjenih samostalnikov v Megiserjevih slovarjih. Le redki primeri kažejo, da izbor obrazila *-ust* ni bil pogojen z naglašenoostjo, izbor *-ost* pa ne z nenaglašenoostjo (npr. *velikost*, *brumnost/brumnust* (MD 1592: E2b)).

2.1 Slovarski prikaz različnih stopenj podomačenosti besed, ki so neredko sorazmerne času uporabe (npr. *bandrati* – *vandrati*, *alspant* – *alsbant* – *alsband*, *anhora* – *ankora*), zrcali opazno značilnost protestantske knjižnojezikovne prakse. Izkazujejo jih besede, ki so jih uporabljali protestantski pisci, pa tudi novo besedje, najpogosteje vključeno pod vplivom dvojezičnega koroškega okolja ali nemških iztočnic (npr. *alsband* 'Halsband', *cehati* 'Zechen'), oboje zlasti ob pomanjkanju uveljavljenih domačih poimenovanj.

2.2 Megiserjeva slovarja z zajetimi pisnimi in glasoslovnimi različicami zrcalita obstoječo raznolikost znotraj knjižnega jezika, ne dajeta pa zanesljivih podatkov o njihovi pogostnostni razvrščenosti ter o medsebojnem količinskem in hkrati tekmovalnem razmerju. Navedene dvojnice so predvsem dokaz nedokončne normativne ustaljenosti začetnega razvojnega obdobja slovenskega knjižnega jezika ter spremenljivega razmerja med govorjenim jezikom in oblikujočo se knjižnojezikovno normo.

3 Pri večini slovarsko posredovanega tvorjenega besedja, bodisi že znanega ali novega, je mogoče ugotavljati tvorbo po uveljavljenih

17 Glasoslovna različica *kandla* (iz. bavarsko-avstrijske besede *Kändeleien*; prim. Striedter-Temps 1963: 144) izkazuje širšo in pogostejšo rabo kot *kangla* (v DB 1578 sta različici v razmerju 3 : 1, v DB 1584 pa v razmerju 3 : 2). *Kandla* je uporabljena tudi v TPo 1595 in navedena v obeh Megiserjevih slovarjih.

besedotvornih modelih (npr. številni samostalniki z abstraktno vsebino so tvorjeni s pripono *-ost*: *dostojnost*, *dragost*, *gnilost*; samostalniki, ki označujejo ženski par k moškemu s pripono *-(i)ca*: *kosica* h *kos*; enako tudi manjšalnice: *ladjica* k *ladja*). Iz slovarskih navedkov je razvidno, da so se zaradi velikih poimenovalnih potreb med funkcionalne besednozakladne sestavine uvrščali tudi glagolski kalki (npr. *gori merkati* 'zuhören, aufmercken', *gorivfeti* 'auffnemen'). Značilnost knjižnega jezika 16. stoletja, ki je prav tako slovarsko izpričana, so besedotvorne različice, ki so večinoma posledica sopomenskosti besedotvornih obrazil (npr. *baržagar* – *baržager*; *vrabič* (iz Megiserjevih slovarjev) – *vrabčec* in *vrabič* (besedi je uporabljal Trubar); *bukov* – *breskva*; *plešiv* – *plešast*¹⁸ itd.). Obrazilo *-ar* je v obeh Megiserjevih slovarjih in v knjižnem jeziku 16. stoletja pogosto uporabljeno kot besedotvorno sredstvo za podomačitev prevzete besede. Npr.: *Fechter* /.../ *fehtar*, *shtritar* (MD 1592: D5b); *Glafer* /.../ *glashar* (MD 1592: F2b); *Gerber* /.../ *vušinar*, *ledrar* (MD 1592: D5b); *Bader* /.../ *padar* (MD 1592: A6b) itd.

Tudi besednozvezna poimenovanja in opisi, ki nadomeščajo in pomensko približujejo tuje tvorjene iztočnice, hkrati pa polnijo izrazne vrzeli in kot skladijske razvezave opravljajo vlogo predstopenj novih besednih tvorb, se naslanjajo na modele, ki so jih pri prevajanju uporabljali slovenski protestantski pisci.¹⁹ Razvezava je odvisna od sestava tvorjenke in od njene besednovrstne pripadnosti. Nemške zloženske npr. v slovenskih razdelkih slovarjev nadomeščajo različno strukturirane samostalniške besedne zveze Npr.: *Federbusch* /.../ *pushl perja* (MD 1592: D5b); *Oeltrüfen* /.../ *drosbie od ojla* (MD 1592: L1a); *Fechtplatz* /.../ *meiftu k'fehtanju* (MD 1592: E1a); *Franckreich* /.../

18 Beseda *plešast* je bila prvič navedena že v drugem, to je koroškem stolpcu Registra iz DB 1584, zapisana pa je tudi v MTh 1603. Besedotvorna različica *plešiv* je bila širše poznana, saj je uporabljena v DB 1578 in DB 1584 ter v obeh Megiserjevih slovarjih.

19 O tem Orožen 1986/87, ki na osnovi primerjave Dalmatinove Biblije z Lutrovo prevodno predlogo izpostavlja opisne poskuse slovenjenja iz nemščine prevzetih besed ter opisne načine nadomeščanja nemških tvorjenk (npr. *Armpantlni* – *ročne rinke*; *Probirstein* – *skušnjavni kamen* (str. 45) oz. *Edelstein* – *žlahtni kamen* ali *Tannenholz* – *smrekov les* (str. 40) in drugi.

Franska deshela (MD 1592: E1a); *Brotkorb* /.../ *krushna korba* (MD 1592: B7a), *Aderlassen* /.../ *na shili pushati* (MD 1592: Ab). Tipološka novost je poimenovanje, sestavljeno iz dveh samostalnikov: *Gaißhirt. caprarius. kosâr pastir* (MD 1592: E4a) ali *Dantzer* /.../ *plés mastèr* (MD 1592: Cb). Opisi tipa *Vorgänger* /.../ *ker naprej gré* (MD 1592: T4a); *Federbans* /.../ *kir se vsakorezh vtika* (MD 1592: D5b); *Liberey. bibliotheca. ker se Buqvi branu* (MD 1592: I4a); *Gläublich* /.../ *kar se lehku veruje* (MD 1592: F2b); *Fähig* /.../ *kir lahku sapopade* (MD 1592: D5b) in drugi so se kot vzorci pomenskih razlag v slovarskem jeziku ohranili vse do danes.²⁰ Doživeli so le nekaj razvojno pogojenih izraznih posodobitev.

Tudi navedeni tipi besednozveznih nadomestil, ki so jih utrdile in uzavestile večkratne ponovitve, spadajo v sklop slovarsko izkazanih razlik med soočenimi jeziki, zlasti med nemškim in slovenskim jezikom, ki sta bila v času in okolju nastanka slovarjev v vplivanjsko najbolj tesnem medsebojnem stiku.²¹

4 Z opisi, stalnimi zvezami in zgledi, ki ponazarjajo pomen, so v omejenem obsegu in posredno izpričane splošno znane slovnične lastnosti pregibnega besedja: pri samostalniških in pridevniških besedah so izkazani spol, sklon in število (npr. *divji česin* – *divja roža* – *drenovu drevu*, *gnezda delati*, *tavžent barti*), z njimi pa tudi uvrščenost v

20 Prim. *verjeten* 'ki se zdi v skladu z resničnostjo' (SSKJ V, 1991: 406); *predhodnik* 'kdor je pred kom drugim imel, zavzemal njegov položaj, funkcijo' (SSKJ III, 1979: 997); *knjižnica* 'prostor ali stavba, kjer so urejene in shranjene knjige' (SSKJ II, 1975: 352).

21 Nemške samostalniške zloženke, sestavljene iz dveh samostalnikov, od katerih prvi določa drugega (o sestavinah nemških samostalniških zloženek (»die Substantivzusammensetzungen«) prim. Duden 1998: 481), nadomeščajo v slovenskem razdelku slovarjev različni tipi samostalniških besednih zvez (prim. Toporišič 1982: 41–56). Najpogostejši so: a) slovenski ustreznici drugega (jedrnega) nemškega samostalnika sledi desni neujemalni prilastek: npr. *Federbusch* → *pushl perja*; b) ustreznici jedrnega nemškega samostalnika sledi predložna zveza: npr. *Oeltrüfen* → *droshie od ojla*; c) ustreznico jedrnega nemškega samostalnika spremlja (tvorjeni) levi ujemalni prilastek: *Brotkorb* → *krushna korba*. Enako strukturirane slovenske besednozvezne ustreznice so izpričane tudi v Gutsmanovem nemško-slovenskem slovarju iz leta 1789. Njihovo tipologijo je predstavila Ada Vidovič-Muha (Vidovič-Muha 1997).

sklanjatev. Primeri spolske neuskklajenosti prilastka in odnosnice, ki pogosto sestavljata termin, so v večji meri značilnost Megiserjeve jezikovne prakse kot pa znak neurejenosti uveljavljenega knjižno-jezikovnega sistema. Morda je kateri izmed njih razložljiv celo kot tiskarska napaka. Npr. *Freyherr* /.../ *slabodni Gofspud, frayer* (MD 1592: E1b) – *Frey ort* /.../ *slabodèn mejstu* (MD 1592: E1b); *Geltfchuld* /.../ *denarsku dõlg* (MD 1592: E6b). Zapis besednozvezne ustreznice *mlad lejtu* v slovarskem članku *Friueling. ver. spomlad, mlad lejtu*. *Primavera* (MD 1592: E2b) kaže prej na sklop z nesklonljivim prvim delom kot pa na spolsko neujemalnost.

Pri pridevniki in prislovi je mestoma opozorjeno tudi na primerniško in presežniško obliko (npr. *buli, nerbulši*), pri glagolih na glagolski vid²² (npr. *delati – sturiti, pisati – napisati, zaiti – zabajati*) ter spregatvene in druge oblike (npr. *obaruje Bug, točabije 'es hagelt', ležeče blagu*). Glagolniki so uvrščeni med ustreznice (npr. *besedenje, bijenje*). Z zgledi je opozorjeno na obstoj variantnih paradigem (npr. *Ainaugig* /.../ *ne enim oki slép : slép na enim ozhesi* (MD 1592: A2a), ki pa glede živosti rabe niso karakterizirane. Izkazane so tudi redke, sistemsko težje predvidljive oblike, ki so razložljive kot arhaizmi ali kot analogične tvorbe (npr. *Zanloß* /.../ *pres soby*²³ (MD 1592: V8b); *Harnischkammer* /.../ *kamra ker se arnoshi bramo*²⁴ (MD 1592: F8b), *Schuchblentzer* /.../ *zbreul flickar 'Schuhflicker'* (MD 1592: N7a)). V sobesedilni rabi znotraj protestantskih besedil jih običajno ni mogoče zaslediti. Zveze tipa *mekak delati 'weich machen'* je mogoče obravnavati kot slovarske abstrakcije, odmaknjene od žive rabe. V govorni in knjižno-

22 Vidsko nasprotna glagola sta kot ustreznici neredko pripisana nemškim iztočnicam, ki omogočajo dovršno in nedovršno vidsko uresničitev: npr. *Senden* /.../ *poslati, poshilati* (MD 1592: O3a).

23 Preverjanje listkovnega gradiva, dobljenega s popolnim izpisom protestantskih del, je pokazalo, da se je v imenovalniku množine splošno uporabljala (različno pisana) oblika *zobje*, v rodilniku pa *zob*. Rodilniško različico, ki se ujema z obliko, izpričano v slovarju, je mogoče zaslediti le na enem mestu v Dalmatinovi Bibliji (1584): *fim ta roup is njegovih soby isderl* (DB 1584: I,274b).

24 Dela slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja za tretjo osebo množine glagola *braniti* izkazujejo obliko *branio*, v Juričičevi *Postilli* (1578) pa je dvakrat zapisana tudi oblika *brane* (*Ali ijm nyh oblaftniki inu Shpitalme stri iemliu kai nym flishi, inu ijh budu brane?* (JpO 1578: III,73b).

jezikovni rabi prav tako nima potrditve umetno tvorjeni nedoločnik *mečeti*, ki ga je Megiser izpeljal iz sedanjske osnove²⁵ (*Werffen /.../ Cr: hitati, vrezhi, luzhiti, mezheti* (MD 1592: V2b)).

Na zapletenost procesa uveljavljanja besednih zvez terminološkega značaja kaže tudi neustaljenost glede izbora določne pridevniške oblike, ki se neredko izmenjuje z nedoločno. Npr. *Viſchmarckt /.../ ribni trg* (MD 1592: R8a) – *Windſpil /.../ bertiza, lovèn pèß* (MD 1592: V5a).²⁶

Številsko razlikovanje je v slovarju uporabljeno za razločevanje homonimov. Postopek je s ponovitvami prerastel v trdno slovaropisno metodo. Pomenska sprememba, ki nastaja s prenosom poimenovanja za rastlino na njen sad, je npr. osvetljena s prikazom v samostojnem slovarskem članku: *Maulbeer. morum. murve. mora* (MD 1592: I7b) – *Maulbeerbaum. morus. malice, murva. moraro* (MD 1592: E1b); *Feigen. ficus. fige. Cr: smokva* (MD 1592: D5b) – *Feigenbaum. ficus. figovu drevu* (MD 1592: D5b). Z množino je opozorjeno, da gre za sad in ne za rastlino.²⁷

5 Glede na to, da je Megiser v oba večjezična slovarja sprejel le enote iz dotedanjih del slovarskega značaja, ni pa besedja načrtno odbiral iz protestantskih knjižnih izdaj, je mogoče pričakovati samo delno skladnost. Večlenski ustreznični nizi, ki znotraj slovenskih razdelkov slovarja združujejo uporabljane sopomenke, kljub temu zrcalijo tipično sestavo besedja, uporabljanega v knjižnih delih: poleg domačih besed so vanje vpletene starejše in mlajše izposojenke – večinoma iz nemščine, manjši del je iz drugih jezikov, npr. iz latinščine, italijanščine, hrvaščine itd.²⁸ Npr.: *Ambofs /.../ kovalnik, nako-*

25 Prim. Läg Reid 1967: 60.

26 O procesu oblikovanja kršanske terminologije v drugi polovici 16. stoletja prim. Legan Ravninar 2003.

27 V delih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja je pomenskorazlikovalno vlogo prevzelo sobesedilo. Npr. *V'tej eni Korbi ſo bilé filnu dobre Fige, kakòr ſo te pèrvizh srèle Fige* (DB 1584: II,39a); *IEſt je hozbem taku obrati /.../ de /.../ obena Figa na Figovim driveſi neofſtane* (DB 1584: II,31b); *Murve ſo poſſekane, ali my hozbemo na nyh méſtu Cedre ſaſſaditi* (DB 1584: II,4b).

28 Prim. Breznik 1926: 110–116; Läg Reid 1967: XV–XVI; Stabej 1977: XXII–XXIV, glede sestave sopomenskih nizov v starejših slovarjih tudi Orel-Pogačnik 1991.

valu. Carn: ampaß (MD 1592: A2b); *Antwort /.../ antvert, odguvor* (MD 1592: A3b); *Goldchmid /.../ flatár, goldshmid, frebernar* (MD 1592: F4a); *Lerch. alauda. skurianez. Cr: lodola. allodola, lodola* (MD 1592: I2b) itd. V vlogi ustreznice pogosto nastopajo tudi starejše izposojenke, ki običajno izkazujejo večjo vraščenost v slovenski jezik (npr. *Kefig /.../ kletka, foglaush* (MD 1592: H1a)), ali le rahlo (npr. pisno) podomačene nemške iztočnice (npr. *Fuermann /.../ fuerman, vofnik* (MD 1592: E3a)). Čeprav imajo slovenski ustreznični nizi v Megiserjevih slovarjih praviloma več členov, ki so sopomenski ali vsaj delno pomensko prekrivni, pa z navedbeno razvrstitvijo ni zanesljivo opozorjeno na njihovo vlogo v knjižnojezikovni (ali živi) rabi niti na morebitno stilno različnost.²⁹

Analiza besedja, ki sta ga v besedno zakladnico 16. stoletja prispevala oba slovarja, je pokazala,³⁰ da gre za nove tvorjenke (npr. *pozlatiten, jadren k jadro; bukvarica* 'Buchladen' itd.), za nove besednozvezne termine, sestavljene bodisi iz že znanih ali iz prvič zapisanih besed (npr. *Leimruth. calamus. limna shiba* (MD 1592: I2a)), za besedje s prepoznavnimi narečnimi potezami; za pogovorno rabljeno, večinoma nenevtralnno besedje (npr. *ajželj* 'Haimlich gemach'), za prevzeto besedje, večinoma površno in do najnujnejše stopnje prilagojeno slovenskemu jeziku (npr. *apt/abbat, popesrati* 'bessern oder verbessern' itd.). Megiserjeva slovarja prinašata tudi vrsto do tedaj še ne zapisanih poimenovanj, npr. za poklice (*ferboltar, furman, volna česar* 'carminarius, wüllkratzer, wollenstreich' itd.), za realije, ki npr. v biblijskih prevodih niso bile omenjene, ker izvirajo iz drugega naravnega, kulturnega ali zgodovinskega okolja (npr. številna rastlinska in živalska imena: *artičoka, endivija, breza, jel; brinovka, cajzlica, drozg, finkovec, forel, gad* itd., poimenovanja peciv in jedi: npr. *poprtnjak, presta, mer: gisfas, kvintelj* itd.).

29 Na osnovi popolnih izpisov del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja je bila vzorčno preverjena raba členov niza *kovalnik – nakovalo – ampaß*. Pokazalo se je, da je *kovalnik* naveden le v obeh Megiserjevih slovarjih, *nakovalo* je bil splošno rabljeni izraz, *ampas* pa je bil kot koroški izraz vključen že v Register, dodan Dalmatinovi Bibliji.

30 Prim. Merše 2006.

VIRI IN LITERATURA

- Bohorič, Adam (1584): *Arcticæ horulæ succifivæ*. Wittenberg.
- Breznik, Anton (1926): Slovenski slovarji. Razprave, III, 110–114. Ljubljana
- Dalmatin, Jurij (1578): *BIBLIE, TV JE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana.
- Dalmatin, Jurij (1584): *BIBLIA*. Wittenberg. Faksimile (1968): Ljubljana.
- Duden 1998 = Grammatik der deutschen Gegenwartssprache: 6., neu bearbeitete Auflage. Duden Band 4 (1998). Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich: Dudenverlag.
- JPo 1578 = Juričič, Jurij (1578): *POSTILLA, to ie KERSZHANSKE EVANGELSKJE predige*. Ljubljana.
- Kolarič, Rudolf (1971): Die Sprache in Adam Bohoričs *Arcticæ horulæ*. V: Adam Bohorič, *Arcticæ horulæ*, Die erste Grammatik der slowenischen Sprache. Wittenberg 1584. II. Teil: Untersuchungen, 29–72. München: Dr. dr. Rudolf Trofenik.
- KPo 1567 = Krelj, Sebastijan (1567): *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.
- Lägroid, Annelies (1967): Hieronymus Megiser, Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch: Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Legan Ravnikar, Andreja (2003): Oblikovanje obredne terminologije v okviru normiranja slovenskega knjižnega jezika. V Ada Vidovič-Muha (ur.), Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici izida prve slovenske knjige. Obdobja 20, 563–580. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.
- Logar, Janez (1933): Megiser Hieronim. Slovenski biografski leksikon. Knjiga 2, 84–87. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka.
- Logar, Tine (1973/74): Starogorski slovenski rokopis iz konca 15. stoletja. Jezik in slovstvo XIX (6–7): 192–203.
- Luther, Martin, 1545: *Biblia: das i?t: Die gantze Heilige Schrifft*. Wittenberg. Dünndruckausgabe (1974). München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- MD 1592 = Megiser, Hieronymus (1592): *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARVM*. Graz.
- Merše, Majda (2003): Glagolski kalki v zgodovini slovenskega knjižnega jezika (prevzemanje, raba in primerjava s stanjem v slovanskih jezikih). Slavistična revija 51, Posebna številka, Zbornik referatov za trinajsti mednarodni slavistični kongres: 81–103.

- Merše, Majda (2005): Portret slovenskega literarnega jezika vtoroj polovini XVI veka v slovarjih Megisera. V *Istorija i kul'tura slavian v zerkale jazyka : slavjanskaja leksikografija : tezisy dokladov i vystuplenij : meždunarodnaja konferencija, III čtenija pamjati akademika O. N. Trubačeva iz cikla »Slavjane: jazyk, istorija«*, 21–25 oktjabrja 2005 g., Moskva, 80–82. Moskva: Institut russkogo jazyka RAN.
- Merše, Majda (2006): Slovensko besedje v Megiserjevih slovarjih (1592, 1603) in knjižnojezikovna raba v 16. stoletju. V Mihaela Koletnik (ur.), Vera Smole (ur.), *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Zora 41. Maribor: 485–493.
- Merše, Majda, Jakopin, Franc, Novak, France (1992): Fonološki sistem knjižnega jezika slovenskih protestantov. *Slavistična revija* 40 (4): 321–340.
- MTh 1603 = Megiser, Hieronymus (1603): *Thefaurus Polyglottus vel, Dictionarium Multilingue*. Frankfurt.
- Novak, France (2006): Predponi *ν-* in *u-* v jeziku slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. V *Stati inu obstati* 3–4.
- Orel-Pogačnik, Irena (1991): Sopomenskost samostalnikov v starejših slovenskih slovarjih. *Slavistična revija* 39 (2): 145–163.
- Orožen, Martina (1989): Govorno in knjižno besedišče v Megiserjevem slovarju 1744. Riglerjev zbornik. *Slavistična revija* 37: 121–133.
- Orožen, Martina (1986/87): Primož Trubar in razvoj slovenskega knjižnega besedišča v jeziku protestantskih piscev. *Jezik in slovstvo* XXXII (2–3): 36–47.
- Ramovš, Fran (1924): *Historična gramatika slovenskega jezika, II. Konzonantizem*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- Rigler, Jakob (1968): *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika I (A–H, 1970), II (I–Na, 1975), III (Ne–Pren), IV (Preo–6), V (T–Ž, 1991). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Stabej, Jože (1977): Hieronymus Megiser, Slovensko-latinsko-nemški slovar. Hieronymus Megiser, *Thesaurus polyglottus*. Iz njega je slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni za Slovensko-latinsko-nemški slovar izpisal in uredil Jože Stabej. Ljubljana. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede.
- Striedter-Temps, Hildegard (1963): *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen*. Wiesbaden: Im Kommission bei Otto Harrassowitz.
- Škrabec, Stanislav (1880): Opazke, jezikoslovne in druge. *Cvetje z vertov sv. Frančiška I* (9) V Jože Toporišič (ur.), *Jezikoslovna dela* 1 (1994). Ponatis

- platnic časopisa Cvetje z vertov sv. Frančiška 1880–1890, 38–40. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- Škrabec, Stanislav (1906): O učenju naše knjižne slovenščine v začetnih in višjih učiliščih (Dalje). Cvetje z vertov sv. Frančiška XXII (6). V Jože Toporišič (ur.), Jezikoslovna dela 3 (1995). Ponatis platnic časopisa Cvetje z vertov sv. Frančiška 1902–1915, 124–126. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- Toporišič, Jože (1982): Nova slovenska skladnja. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- TPo 1595 = Trubar, Primož (1595): *HISHNA POSTILLA D. MARTINA LVTHERIA*. Tübingen.
- Vidovič-Muha, Ada (1997): Tipologija slovenskih ustreznih nemških zloženkam v Gutsmanovem slovarju. Jezikoslovne in literanovedne raziskave. Zbornik referatov 6. srečanja slavistov Celovec, Ljubljana, 1989, 39–54. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Vrtovčeva, Vida (1940): O Megiserjevem slovarju. Slovenski jezik III, 68–77. Ljubljana.